

**Дуьньядин
халкъарин дидед
чІалариз талукъ яз тухвай мярекат**

«РОДНОЙ ЯЗЫК-ДУША НАРОДА»

**Тухвайди
Абдулазизова З.С.**

Муаллим: Гьуьрметлу муаллимар, мугьманар, аялар!
Чаз малум тирвал , 2000-йисалай ЮНЕСКО-дин кьарардалди
21-февраль – Дуьньядин халкьарин дидед чIаларин югъ яз
кьейдзава. Къе чи Эминхуьруьн юкьван школада и йикъаз
талукьарнавай мярекат кьиле тухузва.
Метлеб жуьреба-жуьре чIалар ва культураяр хуьн ва
вилик тухун я.
Гьар са халкьдихъ тикрар тежер культура, тарих, адетар,
ацукьун-кьарагьун, гьелбетда, чIал ава. И югъ сифтени-сифте
терг жезвай чIалар хуьн патал тайинарнавайди я.
Статистикадин делилралди, гьар вацра дуьньяда тахминан
2 чIал рекъизва. Ша, чна чи лезги чIал а бедбахтвилик акат
тийидайвал ийин.

Абдул Фетягъ «Зи лезги чIал»

Ведущий I: ЧIал чи халкьдин хазина я. ЧIал инсанар алакьаламишдай,
сад-садахъ галаз рахадай, фикрар, лугьудай маса са куьнални
эвез ийиз тежедай важиблу ва муракаб алат я. Малум тирвал,
чилиин винел пуд агъзурдав агакьна чIалар ала. Амма гьардаз
вичин дидедин чIал сергьят авачир кьван багьа я.

Арбен Кьардаш «Дидед чIал»

Ведущий II: Лезги чIал Кавказдин чIаларин хизандик, Дагьустандин
чIаларин дестедик акатзава. Литературный лезги чIал чIалан
устадри рандадай акьудна, вичин дибда авай Куьре нугьатдин
кьетIенвилер вилив хвена арадал атанва. Девирар алатиз
фирдавай, обществада хьиз, чIалани са кьадар дегисвилер
арадиз кьезва. Литературный михьи чIалалди фасагьатдаказ
рахаз, гьалатIар квачиз дуьз кхьиз алакьун – им гьвечIи месэла
туш. Жуван дидед чIал хьсандиз чир хьун – им маса чIаларни
чирунин куьлег я. ГьакI хьайила, чIалав мукьаятвилелди,
кьадирлувиледи эгечIна кIанда.

Абидин Камиров «Лезги чIал»

Ведущий I: Лезги чIал чи баркаллу несилри, бажарагьлу рухвайрини
рушари асиррилай асирралди гележегдин несилрив
дурумлудаказ агакьарнавай кьадим, гуьзел чIаларикай сад я.
Дегь заманайрилай инихъ ам Кавказдин Албаниядин, ахпа
арабрин, туьркверин, персерин таьсирдик, чи девирдани урус
чIалан таьсирдик хьана, ква.

Амма гъар гъихътин хъайитГани,
хайи чІал, адан къетІенвал, гуьзелвал вири девирра
игитвилелди хвена.

Фейзудин Нагъиев «Лезги Гимн»

Ведущий II: Чи халкъдин бахтунни мадни а кардалди гъана хъи,
лезги чІал ахтармишуниз XIX лагъай асирдилай гатІумна,
П. К. Услара, ахпа Н. Я. Марра, Л. И. Жиркова, стхаяр тир
А. А. ва Е. А. Бокореври ва масабурар артух фикир гана.
Чи чІал илимдин рекъелди ахтармишунин цІийи девир
халкъдин арадай акъатай зурба алимар хъайи Гъажибег
Гъажибегован, Мегъамед Гъажиеван, Унезат Мейлановадин,
Ражидин Гайдарован, Букар Талибован, Зибивуллагъ
Бирембекован тІварарихъ галаз алакъалу я.

Яргунви Исагъакъ Эфенди «ЧІал квадармир»
Фейзудин Нагъиев «Зи лезги чІал»

Рушарин дестедин къуьл.

Ведущий I: Са рахунни алач, чІал виликди тухунин карда
бажарагълу шаирри ва писателри еке роль къугъвазва.
Инал чпин яратмишунар дидед чІалан ми хъи чешмейрихъ
галаз алакъалу тир. Къуьчхуьр Саидан, Куьре Меликан,
Етим Эминан, СтІал Сулейманан, Хуьруьг Тагъиран, Шагъ-
Эмир Мурадован, Алирза Саидован, Къбияс Межидован,
Забит Ризванован, гъакІни къенин юкъузни илгъамдин
рекъе женгина амай Ханбиче Хаметовадин, Ибрагъим
Гъуьсейнован, Байрам Салимован, Азиз Алеман, Гъаким
Къурбанан, Арбен Къардашан, Фейзудин Нагъиеван,
Майрудин Бабаханован ва гзаф къадар масабурар тІварар
къун кутугнава. Илимдин ва яратмишунрин икъван зурба
къуватар ва даяхар битавламишнвавай чІал усалди,
кесибди, тартибда гъат тавунвайди жеч эхир!

Абдул Фетягъ «Лезги чІал»,
Майрудин Бабаханов «Хайи чІал»

Ведущий II: Дидедин чІал ширин я. Дидедин чІалахъ лугъуз
четин, анжах вичиз хас къетІенвал, тІям, суьгъуьрдин
къуват, артуханвал ава. Гъавилай ам чи рикІиз мукъва я,
гъардаз адан метлебулвал, мумкинвилер, таъсир сергъят

авачир къван багъа я.

Фейзудин Нагъиев «Зи чІал»

Ведущий I: Дидедин чІала чаз сифте яз чирвилерин алемдиз рехъ ачухзава, чи акбул, къанажагъ артмишзава. Ам чи милли медениятдин чешме, руьгъдин девлет я.

Дидед чІал чи уьмуьрдин чирагъ, ихтибарлу даях я: четин югъ атайла, къайи хажалатди рак гатадайла, ам рикІиз теселли гудай жерягъ хъиз рахада, гагъ адакай тІал къезилардай, мелгъем жеда. Шад межлисра ам кефи саздай манидин хуш сесиниз элкъведа, ада чак руьгъ хкаждай ашкъидин лувар кутада.

Дидед чІалан ширинвал чна дидедин некІедихъ галаз къабулзава ва гъар са къанажагълу инсанди ам уьмуьрдин эхирдалди пак са нямет яз хвена кІанда.

Ибрагъим Гъуьсейнов «Пагъ, алапат»

Ведущий II: Четин декъикъайра инсандин рикІел виридалайни вилик хайи диде ва буба хкведа. Абур инсандиз тІебиатда вичи багъа авунвайди я. Бес къепІинин къилихъ дидеди ягъай лай-лайрин ширин сесер рикІелай ракъурдай кас жедани?!

Вуна фикир ая садра «чан ширин бала!» гафарин ван ваз мад гъи чІалалди жеда, эй, инсан?!

Дидед чІал! Яраб, валай багъа, метлебдиз дерин ядигар дуьньядал алатІа?!

Дидед чІал! За ви къуват кевекъигин?

Гъикъван фикир авуртІани, заз вун гекъигдай затІ жагъизвач. Ахътин затІ дуьньядин винел алач. Ви къуватдин дережа дагъларилай къакъан, гъуьлерилай дерин я.

Дидед чІал! Вакай фикирдайла, зи рикІик лувар акатда, заз чилин шардилай лув гуз кІан жеда.

Дидед чІал! Вун зи намус я. Намус хуьдай жуьреда вун хуьн чакай гъар садан пак буржи ва везифа я.

Мани «Яргунат»

Ведущий I: Хайи чІалалди кІел-кхъин тийижир инсан чІехи бахтуникай магърум я, - лугъузва халкъдин мисалда.

Вучиз лагъайтІа чІал халкъдин абур,

тарих, руьгдин хазина тирди, гъайиф хьи, хейлин
инсанри рикелай алудзава, абур члал хуьз
алахъзавач.

Ф. Нагъиев «Жедайд туш»

Ведущий II: Дидед члалав эгечлавай гьал кутугайди
лугъуз жедач. Ам еке басрухдин хура гьатнава.
Секинвал къакъудзавайди а кар я хьи, дидед члал
виле авачирбур, адаз гъурмет тийизвайбур
къвердавай артух жезва.
Са жегъилрин арада ваъ, дигмиш хъанвай
яшлугурун арадани. Куьчедай са десте хуьруьн
рушар физва... урус члалал рахаз-рахаз. Рекъел дуст
акур жаванди, машин акъвазарна, клуфал хъвер
алаз: «Привет, как дела?» Залда ацукънавайбур
вири лезгийар я, совещание урус члалалди тухузва.
Лезги районрин бязи идарайра са гаф урус члалал
рахун адет хъанва, вични къаришма члалал:
са гаф – урус, са гаф – лезги.
Вучиз икI я?

Байрам Салимов «Асиятан жалоба»

Ведущий I: Вучиз дидед члалал гафар аваз-аваз,
абурун ериндал маса члаларин гафар
ишлемишзава? Гъар са инсан члалав инсанвилелди,
муьгъуббатлувилелди эгечина кланда.
Бязи хизанар, дуьз лагъайтIа,
гзафбур аялрихъ галаз клвалени урус члалалди
рахазва. Гьелбетда, ихътин хизанрай къвезвай
аялриз лезги члал чирунни лап четин акъваззава.
Бязибуру лугъуда: клел-кхъиз
чир хъуникай вучда, рахаз чизвайди бес я ман.
Гьелбетда, ихътин ксариз рехъ гана кландач. Вучиз
лагъайтIа клелиз ва кхъиз чир тахъун себеб яз
абуру члалан мишхивал, дуьзвал квадарзава, абур
чеб-чпизни хабар авачиз чи гъикаятчи, драматург
Абдулбари Магъмудова лагъай «туьтуькъушриз»
элкъвезва.
Авай бедбахтвал ам я хьи, са бязи
диде-бубаяр ихътин бедбахтвиликай чпин
веледризни пай гуз алахъзава: жуьреба-жуьре
багънайрихъ къекъвез, аялар хайи члал чируникай
азад ийиз алахъзава. И карди чи члалан дувулрин
мягъкемвал квадарзавачни?

Сегъне.

...Пенсиядин къайгъуда авай зун сбербанкдин залда ацукънавай. Залай гъейри ана маса инсанарни гзаф авай. Са арада кассадин рак ахъайна, анай къакъан буйдин, къелечІ якІарин, дар либасар, кІвачел тик дабанар алай жаван дишегъли экъечІна. ХъуьчІуьк чІулав тумаждин сумка ква, эрчІи гъил япал ала. Ам ван алаз телефондай рахазва... Урус чІалал, патав гвайбур саймиш авачиз. Гъелбетда, адан рахунри ва акунри алайбурун фикир вичел желбна.

Руш: ... - Я руш, ты подожди, тади мийир. Скажи, сама видела, ты говорила с ним? Да не спеш... ладно, жди меня, я скоро там буду...

Гъил япаллаз, рахаз-рахаз, ам залдай экъечІна. Чи патав ацукънавай яргъи булушка, къилел шал алай яшлу дишегълидин вилер рахазвайдалай алатзавачир, адак хъел акатнавайди чинай чир жезвай. Тик дабанар виликай хкатнамазни, ам «ахъа» хъана.

Къари: - Агъ вун тахсарадиз фий, дидед чІал гъисаба авачир. Куц аку вичин, цицІре кІвачер квай напак, дидед чІалал рахун кутугна, таквазвай. Ваз дидеди хуралай гайи нек гъарам хъуй...

Гагъ ван алаз, гагъ вич-вичивди ам акъваз тавуна рахазвай. Эхирни чахъ элкъвена:

Къари: - Я мусурманар, квез адан ван къвезвайни, гъикІ рахазвайтІа акунани?

Им рикІ дериндай тІар хъанвай дидеди вичин чІалан гъарайдиз эверзавай гъахълу ажугъдин сес тир.

Лезги халкъдин тІунар (кухня)

Ведущий II: Алай девирда къизгъиндаказ чи яшайиш гъикІ вилик физватІа, чи чІални вилик физва. Чи виридан везифа хайи чІал кІан хъун ва ам хуьн я. Эгер чаз чи чІал музейдин экспонат хъана кІанзаватІа, эгер чаз халкъ яз амукъиз кІанзаватІа, гъар са хизанда ва кІвале, чи къайгъуда чун хъун герек я. Заз чиз, чІалал акъалтзавай аялдиз сифтени-сифте «диде» лугъуз чирайтІа, адаз лай-лай дидедин чІалал ван хъайитІа, школада адаз а чІалан къадир чирайтІа, садрани адан рикІелай дидедин чІал

алатдач. ЧIал хуьн чи виридан буржарикай я.
Къадирсуз эгечIай къапуни
геждалди къуллугъ ийида, лугъузва халкъдин м
мисалда. Ша, чунни чи чIалав къадирлувилелди
эгечIин.

Лезгийрин мярекатар ва адетар(сегънеламишун)

Абдуселим Исмаилов «3и лезги чIал»

Ведущий I: Ша, чун, гъамишанда жуван
дидед чIалан къайгъуда жен. Ам еке харжияр
истемишзавай кар туш: виридалайни вилик
кIанзавайди ам ишлемишун, чирун, кIан хьун я.